

Kita vertus, juk aktyvi kultūrininkė ten visur grieždavo ne paskutiniuoju smuiku, ir to, kas ten įvykę, neišeitų vadinti tik „nerealizuotais sumanymais“. Ar tik ateity nereikėtų rasti būdo atgaivinti tai raštu?

Trumpiau tariant, nors ir sunku (net mūsų laikais) laukti dar vienos Ilonos knygos, kodėl apie ją nepasvajojus? Tik atrodo, kad viskas sudėta, viskas „sulasiota“.

O kol kas, jau ne sykį ištarus, kad „Ilonos knyga“ daugeliui skaitytojų Lietuvoje yra įdomi ir reikalinga, padėkojus pagrindiniams jos rėmėjams (*Kultūros ministerijai, Montrealio lietuvių kredito unijai „Litas“ ir Kanados lietuvių fondui*), reikėtų prie jos kviesti studentą, mokytoją, kiekvieną lituanistą, siūlyti jam perskaityti ją. Su viltimi, be abejonės, kad tokie kritikos skaitymai – prasmingi.

Juk, perfrazuojant ir pratęsiant paskutinįjį Solveigos Daugirdaitės *Post scriptum* sakinį, *gyvos minties kritika neturėtų senti*.

Vytautas MARTINKUS

¹ V.Kelertienės nuomone, ji mėgo „dėstyti ne anglistiką prancūzams (iš ko valgė duoną Kanadoje), o lietuviams – lietuvių literatūrą“. (Žr. recenzuojamoje knygoje paskelbtą V.Kelertienės straipsnį „Iloną, kokią ją prisimenu“, p.491).

² Ten pat, p.487.

³ Žr. knygoje straipsnį: „Kažkas, kažkas... ir triukšmas aplink save“, p.166–182. (Knygon įdėtoje I.Gražytės-Maziliauskienės bibliografijoje, nurodant šio straipsnio pirmąją publikaciją „Metmenyse 52“, įsivėlė korektūros klaida: turėtų būti ne 1983, o 1986 m.).

⁴ Solveiga Daugirdaitė, op. cit., p.502.

Šokiruojanti kartografija

Praėjusių metų pabaigoje Vytauto Didžiojo universiteto Broniaus Vaškelių literatūrinės komparatystikos centras išleido naują Antanui Škėmai skirtą monografiją*. Į kokių rašytojo tyrinėjimų lauką patenka ši knyga (1) ir kokie jos akcentai?

Antanas Škėma – vienas iš įdomiausių ir kontroversiškiausių rašytojų, apie kurį kalbėjo kone visi žymesni išeivijos ir Lietuvos

literatūrologai: Henrikas Radauskas ir Julius Kaupas, Henrikas Nagys ir Antanas Vaičiulaitis, Vytautas Kubilius ir Jonas Lankutis ir t.t. Dabar galima teigti, kad Škėmą jau iš naujo perskaitė ir naujoji literatūrologų karta. XX–XXI amžių sandūroje pasipylė jo kūrybai skirtos knygos. 1998 metais išleista Loretos Mačianskaitės monografija „Antano Škėmos Balta drobulė: pasaulis ir diskursas“ (2), 2000-aisiais – Imeldos Vedrickaitės knyga *Erdvės matmuo Antano Škėmos, Algirdo Landsbergio ir Broniaus Radzevičiaus prozoje* (3), kurios trečioji dalis skirta rašytojo prozai aptarti. Abi šios knygos parašytos apgintų disertacijų pagrindu.

Škėmos kūrybos tyrinėjimus paskatino jo 90-osioms gimimo metinėms skirta mokslinė konferencija; jos rezultatas – straipsnių rinkinys *Antanas Škėma: polilogas kultūrų sankirtose* (4), kuriame pateikti ir literatūrologų, ir filosofų mokslinių tyrimų rezultatai. Toje konferencijoje rašytojui *prikabinėta* įvairiausių etikečių (*etiketės* sąvoka šiuo atveju neturi įprastai neigiamos konotacijos – A.G.): jis ir

* *Vijolė Višomirskytė. Antano Škėmos teksto strategija: nervingo persodinto augalo giesmė. Kaunas, VDU, 2004. – 127 p.*

aukštojo modernizmo (4, p.53) menininkas, ir *itin fragmentiško identiteto individas* (p.47), ir tas, kuris įsirašo ne tik į neklaužadų, besipriešinusių oficialiems paragrafams gretą, bet dar Nietzsche's aktualizuotus jutiminės patirties ir simbolinės žodžio apibrėžties konfliktus (p.102–103), kurio prozai būdingas *paradoksalus neišsprendžiamumas* (p.64), *dualizmas* (p.83), jo poetiniams tekstams – *einšteiniškas reliatyvumas* (p.67) ir pan. Tarp minėto straipsnių rinkinio autorių yra ir Vijolė Višomirskytė, kurios straipsnis (p.73–82) buvo tarsi įžanga į tolesnius jos tyrinėjimus.

Kaip rodo ilga Škėmos tyrinėjimų istorija, apie šį rašytoją beveik neįmanoma kalbėti neutraliai. Tarkim, Jonas Grinius, kadaise tiesiogiai atskleidęs savo santykį su Škėma, sulaukė didžiulės neigiamos Škėmos bičiulių reakcijos; tada ji išprovokavo viešą diskusiją, po kurios Alfonsas Nyka-Niliūnas jau atvirai paklausė: *Ar beišdrįs kas tokioje atmosferoje kritiškai pasisakyti kuriuo nors klausimu, sakysim, dėl to paties Škėmos raštų estetinės vertės, ir ar iš viso dar bus vietos laisvo pasisakymo baimės nesterilizuotam žodžiui* (5, p.421).

Šiandien esame pripažinę, jog didelė šiuolaikinės literatūros dalis yra *neurozės kaimynė* (7, p.224), o iš literatūros nebelaukiama etikos ir estetikos dermės. Todėl atrodo, kad ir panašus klausimas nebėra aktualus. Vis dėlto jau minėtoje Škėmai skirtoje konferencijoje šis klausimas buvo dar kartą suaktualintas, perkėlus jį į kitą, filosofinį, svarstymų lygmenį. Šviežiai į tai pažvelgė filosofas Algis Mickūnas:

(...) jei mane ieškotume bet kokio atstovavimo tikrovei, bendruomenės gerovei, moralizuojančioms taisyklėms, tai iš viso turėtume atsakyti meno ir nukreipti visą supratimą į metafizinius aiškinius ir teiginius, kas yra tikrovė, į sociologinius tyrinėjimus, kas yra bendruomenė ir jos normos, ir argumentus, nurodančius etinius principus. Trumpai tariant, geriausi menininkai ir rašytojai būtų niutonai, kantai, aristoteliai, dekartai, galilėjai, bentonai bei marksai. Bet šiuo atveju Škėmos veikalas nebūtų gera literatūra, nes ten nėra jokių metafizinių teiginių, nurodančių „tikrą tiesą“ arba skatinančių sukurti „teisėtą valstybę“, kuri žinotų bendruomenės gerovės lygį, arba argumentų, nustatančių, kas yra pati tikriausia etika, na ir tikros bei visuotinės žmogaus dvasios. (4, p.10)

Vis dėlto škėmiškasis modernizmas, rašytojo pastangos šokiruoti visuomenę šiuolaikinės literatūros kontekste atrodo tik nekalti vaikiški žaidimai.

Minėtąjį Nykos-Niliūno klausimą apie *baimę* vertinti ir įvertinti Antano Škėmos tyrinėtoja Loreta Mačianskaitė laiko iššūkiu naujos kartos literatūrologams:

(...) pripažinto autoriaus palikimo diskutavimas, jo silpnųjų ar klišių įvardijimas vis dėlto nėra įprastas dalykas. (...) Meniškumo klausimas, stiliaus problema paprastai visuomet lieka už skliaustų, nepatekdamai į analizės lauką. Iš kitos pusės reikia pripažinti, kad vertinti kūrinių yra be galo sudėtingas uždavinys, nes literatūroje neegzistuoja aiškių kriterijų ir objektyvumą garantuojančio instrumentarijus: kritikas ar kritikė turi kliautis pirmiausia savo intuicija ir skoniu, o tai rizikinga, juolab kad prie to nesame įpratę. Gal iš viso meninės vertės klausimas kultūrinio reliatyvizmo laikais yra beviltiškai pasenęs ir jo reikia atsakyti kaip anachronistinio? Vis dėlto paprastai nuo šio klausimo išsisukti nepavyksta, nes akademinis diskursas nėra vien laisva idėjų sklaidos erdvė, bet ir galios struktūra, modeliuojanti literatūros istoriją, nustatanti pozicijas, hierarchijas ir taip veikianti visuomeninę nuomonę. (4, p.202–203)

Taigi aktualizuotieji Antano Škėmos tyrinėjimų klausimai netiesiogiai skatina nesiriboti siaurais aspektiniais klausimais, bet juos išplėsti ir atskleisti savitą, pageidautina, naują ir drąsų požiūrį į rašytojo kūrybą. Pavarčius naująją nedidelės apimties Škėmai skirtą knygą su gana kukliu panaudotos literatūros ir cituojamų autorių sąrašu, atrodo, kad jauna mokslininkė nesirengė, sportininkų terminais kalbant, bėgti maratono, o pasirinko sprinterio distanciją. Tačiau tokie pat apdovanojimai teikiami ir už gerą maratono, ir už sprinterio distancijos įveikimą. Kaip sekėsi šioje rungtyje Vijolei Višomirskytei?

Pirmiausia ji atsiribojo nuo daugelio pasirinktų temai nebūtinų analizės aspektų, nuo daugelio Škėmos dramų, nuo jo poezijos, publicistikos. Net pirmiausia su Škėmos vardu siejamas romanas *Balta drobulė* liko antrame analizės plane. Susitelkta tik ties teksto strategijų sklaida, pasirinkus detaliau tyrinėti Škėmos autobiografiją, pavadintą *Autobiografinės nuotrupos*, novelių romaną *Olofernas*, sudarytą iš trijų novelių *Žingsniai ir laiptai*,

Nostalgija ir Pasivaikščiojimas; kūrinius *Beržas ir žmogus*, *Saulėtos dienos*, *Žilvinėli* ir apysaka *Izaakas*. Tyrinėta, kaip aptariamų kūrinių semantiką veikia netikėtas teksto intarpas (*Beržas ir žmogus*), analizuoti bepročio sąmonės požymiai tekste, atskleistas skyrybos ženklų ir net keiksmažodžių vaidmuo tekstuose. Atrodo, kad pagrindinį visos monografijos tikslą būtų galima nusakyti kaip žmogaus, esančio ant ribos – geografinės, psichinės, istorinės ribos – jausenos fiksavimo tekste strategijų paiešką.

Ką autorė vadina tomis teksto strategijomis? Pateikusi ne vieną teorinį jų apibūdinimą, ji susikoncentruoja ties tokiu: *Strategija yra struktūros, glūdinčios po paviršutiniškomis technikomis ir suteikiančiomis joms galimybę būti veiksmingomis* (1, p.9).

Paradoksaliausia tai, kad įprastai minusais laikytini mokslinio leidinio broožai, pavyzdžiui, neįspūdingas literatūros sąrašas ar lakoniška asmenvardžių rodyklė, aptariamose knygos kontekste tampa jos privalumais. Mat pasirinkti analizei funkcinis, naratologinis, naujosios teksto retorikos ir literatūrinės kartografijos metodai yra tikrai geri, tikslingi ir nuosekliai kreipė rašančiąją į škėmiškojo teksto strategijų paieškas. Tyrimui atlikti pasiremta literatūrologų Grahamo Huggano, Barbaros Johnson, Shoshanos Felman ir Julios Kristos studijomis.

Metodologinių *instrumentų* ir juos kūrusių autorių nėra itin daug, jie neapkrauna teksto, nedominuoja, o svarbiausia – neužgožia pačios rašančiosios. Todėl skaitant šią knygą, gerai jaučiama pati Vijolė Višomirskytė. Laipsniškai skleidžiasi ne per vienerius metus jos sąmonėje išsikristalizavusi Škėmos pasaulėvaizdžio vizija. Tyrinėtoja remiasi autoritetais, bet už jų nesislepia, o tekste ryškus ir rašančiosios *emocinis santykis* su tuo, ką ji tyrinėja. Ji yra pačioje nagrinėjamų kūrinių realybėje, gyvena juose, bando atpažinti savo pačios jauseną per Škėmos tekstus.

Škėmiškos pamokos išmoktos tikrai gerai. Jos autorė kartais įvilioja į pačiam Škėmai būdingos gana nihilistinės pasaulėjautos spąstus, kai konstatuojama, pavyzdžiui, jog *nėra tokio reiškio kaip harmoningas gyvenimas*. Knygoje stengiamasi kalbėti globaliai, analizuojama situaciją neretai atskleidžiant kaip universalią

jauseną: minėdama sugedusį kompasą kaip labai stiprią metaforą, autorė teigia, jog ji rodo *mūsų* (pabraukta mano – A.G.) *sąmonę kreipiančių konstrukcijų, mokslo, žinojimo sistemų subjektyvumą* (1, p.46).

Knygos kalba griaua įprastinius mokslinės kalbos kanonus ir natūraliai pereina į eseistinių stilių. Pavyzdžiui, teigiama, jog *valdomi žmonių kūnai – kaip kamuoliukai cirko žonglieriaus rankose; vieną akimirką tu viršuje, kitą apačioje, jei žonglierius patyręs, tu niekada nenukrisi ir neišskriesi iš jo rankų, nebent jam nusibostų, ir jis tavęs pasigailėtų* (1, p.52). Svarbu tai, kad tokie pusiau eseistiniai intarpai visai negadina bendro knygos moksliskumo, didesnės jos orientacijos į akademinį skaitytoją, o atrodo kaip pačios autorės pasirinkta teksto strategija, priverčianti skaitytoją įsidėmėti pačiai autorei svarbius teksto aspektus.

Keli knygos skyriai prasideda *moto*. Įvadinėje dalyje Toril Moi mintis apie teksto strategijų atpažinimo būtinumą: *Atsiriboti nuo teksto pasakojamosios strategijos – tolygu visiškai jo neskaityti* (1, p.8) – suaktualina pačios autorės tyrinėjamą objektą. Knygos skyrius *Išgyventos patirties ir teksto strategijos ryšys* pradedamas Patricia'os Duncker mintimi, jog *visi rašytojai vienaip ar kitaip bepročiai (...), o tikrovė gali būti sukurta, pertvarkyta, sukonstruota, perdaryta* (1, p.27). Keli kiti knygos skyriai *Istorijos išduoti: kartografinė „Oloferno“ analizė ir Keturios žmogaus ir medžio giminystės pasakos* prasideda Jono Meko eilėraščių eilutėmis: *Mes visi tikė- / jomės, / kad viskas / kitaip išeis. / Bet ne... / neišėjo / ir neišeis* (1, p.36) ir *Mano abejojime, / neramume juodasai, kodėl mane / kaip medį tu tąsai, / išraudamas, / išplėšdamas iš pat šakny, / ir vienas griūnu aš / su rudenio sriautu, / drebdamas ir lūždamas / per liemenį perpūs, / girdėdamas, / kaip gieda man / laukai rudens kapus* (1, p.54).

Įdomiausias pasirodė novelių ciklo *Olofernas* tyrinėjimas literatūrinės kartografijos metodu. Knygoje nustatoma, kad *Oloferne A.Škėma, tiksliai registruodamas gatvių ir požeminių traukinių linijų bei stočių pavadinimus, nubraižo veikėjų kelionės žemėlapi išorinėje, materialiojoje Niujorko erdvėje* (1, p.44). Kokią prasmę kuria toks pseudotikslumas, kuris iš esmės neįmanomas? *Atskyrimas, išskyrimas – tai žemėlapio strategija* (1, p.45). Kas, kaip ir kodėl skiria, išskiria ar

atskiria žmones laike, erdvėje, istorijoje? Knyga atsako: pinigai ar jų stygius Niujorko žmones suskirsto į valkatas, elgetas ir turtinguosius, etninė priklausomybė suskirsto juos kvartalais, o egzilinė jausena psichologiškai atskiria nuo visų... svetimame mieste.

Pasinaudojusi teorinėmis G.Huggano išvalgomis, jog kartografija, kaip ir literatūra, *niekada nebus tikslus mokslas* (1, p.42), o žemėlapių funkcijos tekste gali būti trejų, kaip *paveikslų, motyvų ir kaip metaforų*, knygos autorė nustatė, kokias funkcijas kartografiniai atributai įgyja Škėmos tekstuose. Ką reiškia tekstuose pasikartojančios žemėlapių, kompasų, taip pat tekstuose prie jų prisišliejantys metaforiniai įvaizdžiai: *lapelis su užrašytu netikru adresu*, žymintis klaidinimą, *sugedęs šviesoforas* ir pan. Visa tai yra tikslingi egzilinės patirties atributai, tekste fiksuojami mirties, *išdavystės tropais ir erdvine forma* (1, p.52). Kaip vieną iš svarbių teksto strategijų Škėma renkasi principą, jog visa, kas įprastai kreipia ir reguliuoja žmogaus mąstymą, gali neveikti ir klaidinti.

Kūrinio subjekto – bepročio, taip pat ir mažo vaiko pasirinkimas – nėra neįprastas literatūroje. Taip rašytojas tarsi apriboja savo žvilgsnį, pasaulį pamatydamas redukuotai. Formalistai tokį žvilgsnį vadino *intentional fallacy* (6, p.78) – sąmoningas klaidinimas. Antanas Škėma taip pat *klaidino* skaitytoją, savo kūrinių *Balta drobulė, Izaokas* subjektu pasirinkdamas žmones, balansuojančius ant beprotybės ribos. Beprotybės vaizdavimas aptariamose knygoje strategiškai tikslingas, metodiškas.

Kokią elgseną Škėma projektuoja kaip beprotišką? Pirmiausia monografijos autorė beprotybės apraiškų ieško veikėjo kalboje, nes *beprotybė nepaklūsta kalbos taisyklėms, ji priklauso kitai sferai nei loginės, gramatinės kalbos sritys. Bepročio kalba išduoda jo beprotybę* (1, p.104). Šiame kontekste stabtelima ties keiksmažodžių vartojimu tekste ir stebima, kaip jie atskleidžia pažeistą Gluosnio psichiką. Taip pat nustatoma, jog *Gluosnio nestabilus psichinis tapatumas „pasirausia“ ir po lyties tapatumu* (1, p.106). Monografijoje bandoma užčiuopti išprotėjimą kaip procesą,

kaip galimybę: *negalima teigti, kad Andrius Gluosnis visiškai išprotėjęs (...), balansuojama tarp sveikos nuovokos, kai pasakojama būtuojų laiku, ir nestabilios psichikos, kai pereinama į esamąjį laiką* (1, p.97).

Vijolei Višomirskytei tikrai pavyko atskleisti, kokiomis strategijomis remdamasis Škėma atskleidė egzilinę žmogaus, balansuojančio tarp gyvenimo ir mirties, tarp beprotybės ir protingumo, tarp tėvynės ir ne tėvynės, jauseną. Jos teigimu, pagrindinius estetinius efektus Škėma pasiekė strategiškai tikslingai. O įdomiausi iš jų skaitant pasirodė tokie, kurie ardo ramų skaitytojo patiklumą, rodo žmogaus mąstymą kreipiančių ir reguliuojančių struktūrų neveikimą ir apgaulę, šokiruoja skaitytoją, perkeliama iš įprastos pasyvaus besiilsinčiojo pozicijos.

Perkėlimas – būdingiausia A.Škėmos teksto strategija. Autorius atkreipia dėmesį, kad *kalbame perkeltąja iš kitų diskursų kalba*. Naudojami nutolinimo efektai: *nutolina nuo savo tekstų išėivijos skaitytoją, kuris tuo metu buvo vienintelis jo skaitytojas, ir paverčia jį tiek pat nutolusiu, kaip ir Lietuvos skaitytojai*. A.Škėmos tekstai *skaitytoją išduoda, palieka jį likimo valiai*. *Tekstų retorika ištraukia kilimėlį ne tik iš po savo, bet ir iš po skaitytojo kojų*. *Toks judesys labai panašus į tai, kaip istorija elgiasi su mažomis tautelėmis ir žmonėmis* (1, p.114–115).

Asta GUSTAITIENĖ

1. *Višomirskytė V.* Antano Škėmos teksto strategija: nervingo persodinto augalo giesmė. Kaunas, VDU, 2004.
2. *Mačianskaitė L.* Antano Škėmos „Balta drobulė“. Vilnius, LLTI, 1998.
3. *Vedrickaitė I.* Erdvės matmuo. Vilnius, LLTI, 2000.
4. Antanas Škėma: polilogas kultūrų sankirtose (Straipsnių rinkinys). Kaunas, 2002.
5. *Nyka-Niliūnas A.* Temos ir variacijos. Vilnius, Baltos lankos, 1996.
6. *Guerin L.W.* A Handbook of Critical Approaches to Literature. New York, Oxford University Press, 1992.
7. *Мальро А.* Из книги „Бредный человек и литература“ // Вопросы литературы. 1979. №1.